

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.69-81

УДК 308+316+323+352/354

Анна Осипчук

<https://orcid.org/0009-0004-1203-4491>

Антон Суслов

<https://orcid.org/0000-0001-6662-1043>

У ПОШУКАХ СПРАВЕДЛИВОСТІ: ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ВІЙНИ, ОКУПАЦІЇ ТА РЕІНТЕГРАЦІЇ МЕШКАНЦІВ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Стійкість і соціальна згуртованість українського суспільства, як і майбутня реінтеграція тимчасово окупованих територій України, є неможливими без задоволення запиту громадян на справедливість. Ця стаття ставить за мету на основі результатів трьох хвиль загальнонаціонального опитування у 2023–2024 рр. з'ясувати ставлення мешканців підконтрольної уряду України території до питань відновлення прав і справедливості та встановлення відповідальності в контексті війни, окупації та деокупації, а також до політик реінтеграції; ідентифікувати ті аспекти відновлення правосуддя, які торкаються питань колабораційної діяльності та роботи на ворога і є специфічними для окупованих територій України та тих, хто там проживає.

Ключові слова: відновлення справедливості, тимчасово окуповані території, реінтеграція, мешканці тимчасово окупованих територій, запит на справедливість, деокупація, політики реінтеграції, відповідальність, колабораційна діяльність, соціальна згуртованість.

Вступ

В умовах агресії Російської Федерації проти України, яка триває від 2014 р. та призвела до окупації частини території України і повномасштабної війни, питання справедливості, відновлення прав і встановлення відповідальності є вкрай важливими для українського суспільства, його єдності, стійкості та соціальної згуртованості. Особливо чутливими є питання відновлення правосуддя в контексті колабораційної діяльності — співпраці з ворогом або роботи в інтересах держави-агресора. Зважаючи на те, що частина української території перебуває в окупації вже понад 10 років, питання, хто саме з тих, хто живе там, і за що саме може понести таку відповідальність, є не просто абстрактними роздумами, а наріжними темами державної

політики щодо тимчасово окупованих територій та їхньої реінтеграції. Ці питання потребують відповіді та сформованої державної політики вже зараз, хоч би якою далекою комусь здавалась нині перспектива деокупації та повернення всіх наших територій та співгромадян.

Така політика має бути сформована й артикульована із врахуванням як національних інтересів, так і громадської думки, тобто ставлень і позицій людей, які нині проживають у підконтрольних регіонах України і чий запит на справедливість і саме відчуття справедливості є вагомим чинником соціальної згуртованості українського суспільства та його стійкості в часи війни. Тож **метою цієї статті** є з'ясувати позиції і ставлення мешканців підконтрольної уряду України території до тих, хто залишається в окупації, а також до питань відновлення прав і справедливості

та встановлення відповідальності в контексті війни й окупації. Задля цього ми розглянемо відповіді респондентів на питання про визначення змісту колабораційної діяльності, притягнення до відповідальності тих, хто працює на певних посадах чи займається певною діяльністю на окупованих територіях, питання про принципи й сутнісні підходи до встановлення відповідальності та відновлення прав і справедливості.

Методологія загальнонаціональних опитувань

Стаття ґрунтується на трьох хвилях загальнонаціонального репрезентативного опитування, проведеного на замовлення Школи політичної аналітики НаУКМА в межах проекту з дослідження соціальної згуртованості та реінтеграції деокупованих і тимчасово окупованих територій України¹. Першу та другу хвилі опитування провела Соціологічна група «Рейтинг», а третю — Дослідницька агенція Info Sapiens.

Польові етапи дослідження тривали з 10 по 14 жовтня 2023 р. (перша хвиля); з 11 по 16 березня 2024 р. (друга хвиля) та з 21 вересня по 10 жовтня 2024 р. (третя хвиля). Було опитано відповідно 2000, 2005 та 2010 респондентів віком від 18 років. Опитування проводили методом телефонних інтерв'ю за допомогою комп'ютера (САТІ) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. До дослідження не увійшли тимчасово окуповані території, включно з тими, які перебували під окупацією на момент опитування, та території, де на момент опитування не було українського мобільного зв'язку. Інтерв'ю проводили українською або російською мовою за вибором респондента.

Всі три хвилі опитування є репрезентативними для дорослого населення України за статтю, віком і типом поселення. Дослідницькі компанії, які проводили збір емпіричних даних, повідомляють, що результати кожної хвилі були зважені з використанням актуальних даних Державної служби статистики України про область реєстрації, тип поселення, вік, максимальна теоретична похибка не перевищує 2,2% (з довірчою ймовірністю 0,95). Докладніше обговорення проблем, що виникають у процесі проведення емпіричних досліджень під час війни в Україні, в контексті їхньої репрезентативності та надійності можна знайти в нещодавній праці Антона Грушецького та Володимира Паніотто

(Grushetsky & Paniotto, 2025, pp. 36–45). В опитуванні для визначення області та поділу на регіони використано місце реєстрації респондентів до 24 лютого 2022 р. Водночас кожна дослідницька компанія використовувала свій поділ областей на регіони для розрахунку вибірок та зважування даних, що є усталеною практикою.

Загалом наші анкети містили понад 70 питань, переважно у формі тверджень, з якими респонденти мали погодитись або не погодитись, із застосуванням п'ятибальної шкали Лікерта та варіантом відповіді «важко сказати», який не зачитували. З метою порівняння ми намагались максимально зберігати тотожність формулювань питань та альтернатив. Також порядок питань та альтернатив у питаннях множинного вибору був випадковий, щоб уникнути впливу послідовності питань на відповіді респондентів.

У статті розглянуто лише комплекс питань, що стосуються відновлення прав і запиту українців на справедливість, особливо в контексті війни, окупації та відповідальності, зокрема й за колабораційну діяльність. Під час дизайнування анкети ми спирались на досвід регулярних попередніх опитувань щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій та ставлення мешканців підконтрольних територій до населення окупованих територій, внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та проблем відновлення прав і справедливості, які Школа політичної аналітики проводить з 2019 р.

Деякі соціально-демографічні характеристики опитаних

Деякі соціально-демографічні характеристики респондентів можуть бути важливими для їхньої позиції щодо відновлення прав і справедливості та ставлення до жителів тимчасово окупованих територій, ВПО і питання їхньої відповідальності. Зокрема, це питання про втрату житла під час воєнних дій та наявності родичів на тимчасово окупованих територіях.

У жовтні 2024 р. загалом 16,92 % опитаних зазначили, що їхнє житло було повністю або частково зруйновано внаслідок воєнних дій після 24 лютого 2022 р. (табл. 1). Це співвідноситься з результатами перших двох хвиль опитування: тоді про це говорили по 15 % респондентів. Відповіді на це питання мають виразний регіональний чи навіть обласний розподіл, прямо пов'язаний з близькістю до лінії фронту, інтенсивністю обстрілів та ракетно-«шахедних» атак. Детальні регіональні розподіли у перших двох хвилях опитування наведено в нашій статті про реінтеграційні політики та соціальну згуртованість (Осипчук & Суслів, 2024).

¹ Проект реалізовано за підтримки Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», фінансованої Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійсненої Pact в Україні.

Таблиця 3. Релігійна самоідентифікація респондентів, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), %

	Жовтень 2024 (IS)	Березень 2024 (RG)
ПЦУ (Православна Церква України, Київський патріархат)	51,53	48,7
УПЦ (Московський патріархат)	4,79	4,3
Православний, не відношу себе до певного патріархату	8,18	9,1
Греко-католицька церква	8,87	8,8
Римо-католицька церква	0,97	0,7
Протестантські (християнські) церкви	2,54	2,0
Іслам	0,33	–
Інша конфесія	–	2,3
Я не сповідаю жодної релігії / атеїст	18,37	11,8
Віруючий, не відношу себе до жодної релігії	–	10,1
Інше: вірю в бога / вірю в бога, але не ходжу до церкви (варіант не зачитували респондентам)	0,66	–
Інше (не зачитували)	2,58	–
Важко відповісти (не зачитували)	1,18	2,3
Разом	100	100

(Осипчук та ін., 2021, с. 15) показує суттєве зменшення кількості тих, хто ідентифікував себе як вірян УПЦ МП. Без додаткових досліджень неможливо достовірно сказати, як саме змінилась самоідентифікація цих людей — у бік переходу до ПЦУ, зміни конфесії, відмови від визначеної релігійної ідентифікації (наприклад, атеїст або «не відношу себе до певної релігії») або ж характеристики себе як православних, без вказівки патріархату. Також важливо розуміти, що самовизначення як вірянина / вірянки не свідчить про повсякденну чи регулярну залученість до релігійного життя чи певних релігійних практик, для багатьох людей це є радше соціокультурною та політичною самоідентифікацією.

Так само фіксуємо подібність між усіма хвилями опитування і у відповідях респондентів на питання про мову спілкування вдома. Зазначили, що вдома переважно спілкуються українською мовою: у жовтні 2024 р. — 62,94 %, у березні 2024 р. — 58,1 %, у жовтні 2023 р. — 58,5 %. Відповідно, віддали перевагу російській: 13,62 %, 9,5 % та 11,6 %; а варіант «і українською, і російською» обрали 20,24 %, 30,8 % та 29,1 % відповідно. Очікувано у відповідях на це питання є певний регіональний розподіл. Важливо відмітити, що отриманий нами розподіл за результатами третьої хвилі опитування в жовтні 2024 р. майже ідентичний тому, який наводить КМІС у пресрелізі за результатами їхнього опитування в березні 2025 р. (Грушецький, 2025).

Хоча різниці в розподілах між хвилями не є значущими, проте вони можуть натякати на певний тренд щодо віддавання переваги українській мові та водночас поступового зменшення варіанта «обом мовами» після зростання його вибору у 2022–2023 рр. Можна припустити, що остання тенденція не є просто артефактом вибірки або даних, а свідчить про те, що частина

людей, які відповідали, що переважно спілкувалися вдома російською, після повномасштабного вторгнення у 2022–2023 рр. значно частіше обирали варіант «обом мовами». Водночас і це, і будь-які альтернативні пояснення чи гіпотези потребують значно глибшого дослідження мовної поведінки та самоідентифікації, ніж дозволяють межі нашого опитування. Також важливо розуміти, що вибір респондентами певної відповіді на питання про мову спілкування вдома часто є проявом диспозиції, а не відбиває фактичну мовну практику. Проте варто зазначити, що, попри вказані розподіли, 91,4 % респондентів проходили опитування українською мовою.

Результати дослідження

1. Відновлення справедливості та запит на справедливість

Для переважної більшості українців питання відновлення справедливості в контексті війни та окупації так чи інакше зачіпає питання притягнення до відповідальності тих, хто винен у співпраці з ворогом, допомозі йому та роботі в інтересах ворога. Це коло питань є тим більш актуальне для деокупованих територій і тих, хто живе там, та стосовно жителів тимчасово окупованих територій, які щодня чують від російської пропаганди, що їх усіх Україна вважає зрадниками та колаборантами. Ба більше, можемо чути такі твердження і в нас у суспільстві. Отже, низка питань, які ми ставили респондентам, була спрямована на з'ясування того, кого слід вважати колаборантами, що підпадає від колабораційну діяльність, на думку людей, та що слід робити з тими, хто вчиняв відповідні дії.

Важливо розуміти, що, хоча чинне законодавство України містить визначення колабораційної діяльності (Закон України «Про внесення змін

до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 3 березня 2022 р.), в суспільстві, попри начебто само собою зрозумілість поняття, ми не спостерігаємо однозначних трактувань. Ба більше, як показують дослідження, законодавчі визначення, зокрема стаття 111¹ Кримінального кодексу України (ККУ), та практика їхнього застосування не завжди збігаються з уявленнями людей про те, що таке колабораціонізм та хто такі колаборанти. Варто, наприклад, подивитись дослідження правозахисників щодо проблем і викликів у застосуванні цієї та дотичних статей ККУ (Синюк та ін., 2023), щоб зрозуміти, чому важливо говорити про відмінності у визначеннях та як ці відмінності впливають на те, що в людей можуть виникати відчуття, що їхній запит на відновлення справедливості залишається не задоволеним.

Отже, насамперед ми поставили питання про те, як респонденти розуміють колабораційну діяльність на окупованих територіях. Більше ніж половина опитаних (54,54 %) мають доволі широке розуміння: інформаційна та практична діяльність на користь ворога, а також дружні або приятельські стосунки (табл. 4). Оскільки останні не підпадають під статті ККУ, а доведення фактів співпраці та допомоги ворожим силам потребує значних ресурсів і часу, якщо тільки вони не визначені формальними обставинами (обіймання посад в окупаційних адміністраціях тощо), це певною мірою пояснює, чому, наприклад,

у деокупованих громадах є певний скепсис щодо притягнення винних до відповідальності.

Ми також постійно ставимо питання про ставлення до випадків самосуду та прийнятність таких практик. Хоча приблизно третина українців незадоволена тим, як відбувається «покарання колаборантів», стабільним є неприйняття самосуду як способу відновлення справедливості. У другій та третій хвилях опитування ми ставили два різні питання щодо прийнятності самосуду, щоб зменшити вплив формулювань на відповіді респондентів та якнайточніше зафіксувати їхнє ставлення. Показово, що хоча розподіли відповідей дещо відрізняються, проте більше ніж половина респондентів говорять про неприйнятність самосуду як практики. У жовтні 2024 р. 62,62 % опитаних заперечили право громади на вчинення самосуду щодо тих людей, які підтримували Росію (табл. 6). Лише чверть респондентів (26 %) допускають таке право. Подібно назвали самосуд неприйнятним щодо людей, які допомагали країні-агресору у війні та окупації, 56,54 %, тоді як третина (33,13 %) допускає це. Дані за результатами трьох хвиль опитування дають змогу припустити наявність тренду на збільшення неприйняття самосуду як практики відновлення справедливості, проте це потребує подальших спостережень і досліджень.

Як можна пояснити таке неприйняття самосуду, попри те що людей може не задовольняти, як відбувається притягнення до відповідальності? Одним із пояснень є наявність у громадян правової

Таблиця 4. Розуміння колабораційної діяльності на окупованих територіях (жовтень 2024), N = 2010

Розуміння колабораційної діяльності	%
Робота на ворога та інформування ворога	17,81
Робота на ворога, інформування ворога, продаж чи передача ворогу товарів, транспорту, продуктів чи інших ресурсів	21,71
Все зазначене, а також приятельські, дружні або сексуальні стосунки з ворогом	54,54
Інше	0,67
Важко сказати	5,27
Разом	100

Таблиця 5. Рівень задоволеності процесом притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність (жовтень 2024), N = 2010, %

	Загалом мене задовольняє те, як відбувається процес притягнення колаборантів до відповідальності	Загалом мене задовольняє те, як висвітлюється у медіа процес притягнення колаборантів до відповідальності
Зовсім не згодні	25,68	22,36
Частково не згодні	14,43	16,66
І так, і ні	17,59	20,05
Частково згодні	14,47	14,79
Цілком згодні	19,73	20,02
Важко сказати (не зачитувати)	8,10	6,12
Разом	100	100

Таблиця 6. Про право на самосуд та його прийнятність, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), N = 2000 (жовтень 2023), %

	На звільнених територіях громада має право на акти самосуду щодо людей, які підтримували Росію (словами або діями)			Щодо людей, які свідомо допомагали Росії у вчиненні агресії та окупації, самосуд є прийнятним	
	10.2024	03.2024	10.2023	10.2024	03.2024
Зовсім не згодні	50,73	47,3	45,8	44,56	40,1
Частково не згодні	11,89	12,4	12,3	11,98	11,5
І так, і ні	9,96	13,0	11,1	8,99	9,7
Частково згодні	6,70	7,9	7,6	7,72	10,1
Цілком згодні	19,30	18,1	22,5	25,41	27,6
Важко сказати	1,41	1,3	0,7	1,34	1,0
Разом	100	100	100	100	100

свідомості та нормативного й диспозиційного уявлення, що справедливість має бути встановлена, а права відновлені легальним шляхом, без самосудів із залученням пересічних громадян, як нормативно, так і процесуально. Отже, якщо в людей є хоч найменше сподівання на те, що відповідні органи правопорядку й державні інституції відновлять справедливість у конкретній ситуації, вони будуть на це покладатись і уникати брати відповідальність за це «у свої руки». Це підтверджують і проведені нами фокус-групові дискусії з мешканцями деокупованих громад Харківської та Херсонської областей (див., наприклад: Соціальна згуртованість громад на деокупованих територіях Сходу та Півдня України, 2024).

Цікаво, що стать не є предиктором ставлення до (прийнятності) самосуду. Проте такими предикторами є вік (що старшою є людина — то більш неприйнятним для неї є самосуд), рівень освіти та суб'єктивне оцінювання рівня доходу / матеріального стану (що вищий рівень — то більш неприйнятно), розмір населеного пункту (що більший — то неприйнятніше). Ми бачимо, що в регіональних розподілах відповідей істотно вирізняється Київ за вищим рівнем неприйняття самосуду, проте це також може бути насамперед результатом впливу вказаних предикторів, а не фактором регіонального розподілу. Водночас слід наголосити, що у всіх соціально-демографічних категоріях переважають ті, хто вважає самосуд неприйнятним.

Таблиця 7. Про застосування індивідуального підходу в процесі встановлення відповідальності до підозрюваних у співпраці з окупантами, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), N = 2000 (жовтень 2023), %

	10.2024	03.2024	10.2023
Зовсім не згодні	7,15	7,6	8,3
Частково не згодні	3,22	3,4	3,9
І так, і ні	9,63	10,7	8,7
Частково згодні	17,41	19,9	16,7
Цілком згодні	60,78	57,3	60,4
Важко сказати	1,80	1,0	2,0
Разом	100	100	100

Іншим важливим аспектом встановлення справедливості та відновлення прав є індивідуальний підхід до кожного випадку на противагу підходу за формальними критеріями чи позиціями. Абсолютна більшість українців (78,19 %) виступають за індивідуальний підхід у процесі встановлення відповідальності (жовтень 2024 р.). Така позиція є сталою, бо ми не спостерігаємо значущої різниці з результатами опитувань перших двох хвиль у березні 2024 р. та жовтні 2023 р. (табл. 7).

2. Притягнення до відповідальності

Низка запитань у нашому опитуванні стосується того, кого і як саме слід притягати до відповідальності за співпрацю або роботу на ворога, зокрема в окупаційних адміністраціях та установах на тимчасово окупованих територіях України. Відразу слід зазначити, що у формулюванні запитань ми не брали до уваги положення Кримінального кодексу, зокрема вже згадану статтю 111¹ ККУ, і використовували простіші та більш побутові висловлювання. Ми керувалися не тільки бажанням полегшити розуміння запитань, але й потребою уникнути складних формулювань із використанням умовного способу та гіпотетичних ситуацій.

Від 2020 р. ми ставимо в опитуваннях запитання про те, яким, на думку українців, має бути підхід до притягнення до відповідальності громадян України, залучених до збройних формувань так званих «ДНР/ЛНР», якщо вони не вчиняли

тяжких злочинів. Тоді йшлося про добровільне залучення. Наприклад, тоді 41,94 % опитаних підтримували твердження, що під амністією мають підпадати всі колишні члени незаконних збройних формувань так званих «ЛНР/ДНР», хто НЕ вчинив тяжких злочинів, на противагу 36,22 %, які заперечували можливість будь-якої амністії (Осипчук та ін., 2021, с. 31). Після повномасштабного вторгнення Росія почала примусово мобілізувати жителів ОРДЛО, хоча ми також можемо говорити й про тих, хто приєднався добровільно. Зважаючи на це та на загальну зміну обставин, формулювання запитань було змінено, тож прямі порівняння з опитуваннями до 2022 р. не є можливими.

У жовтні 2024 р. абсолютна більшість респондентів (71,02 %) погодилася з тим, що Україні слід враховувати, чи була людина примусово мобілізована до лав російської армії або збройних формувань так званих «ДНР/ЛНР», у процесі встановлення її відповідальності (табл. 8). Проте тільки третина (34,96 %) вважає, що особа через це може бути звільнена від відповідальності, якщо не вчиняла тяжких злочинів. Натомість 41,4 % із таким «амністуванням» не згодні. Тобто фактично ми бачимо хоч і дещо невизначену громадську думку щодо цього питання, проте вже «обернену» у ставленнях порівняно з ситуацією до повномасштабної війни, що доволі легко можна пояснити самим фактом і перебігом війни. Утім, істотних відмінностей у розподілах відповідей протягом трьох хвиль опитування у 2023–2024 рр. ми не фіксуємо.

Українці загалом усвідомлюють важливість інформаційної складової війни та роль, яку відіграють журналісти й працівники ЗМІ, тож не дивно, що, відповідаючи на питання, кого з працівників окупаційних ЗМІ слід притягнути до відповідальності після окупації, більше ніж

половина опитаних (56,11 %) обрали варіант відповіді «Усіх працівників окупаційних ЗМІ, у тому числі рядових», і тільки третина (35,67 %) — «Лише керівництво окупаційних ЗМІ»; 4,57 % опитаних нікого б не притягали до відповідальності (жовтень 2024 р.).

Запитуючи про працівників окупаційних адміністрацій, установ та органів влади, ми переважно оперували поняттями не притягнення до відповідальності, а люстрації та звільнення. Проте, як уже було зазначено, слід пам'ятати, що стаття 111¹ ККУ говорить не просто про люстраційні заходи щодо осіб, задіяних у такій діяльності, а криміналізує її. Отже, абсолютна більшість українців упевнені, що людям, які працювали в окупаційних місцевих адміністраціях окупованих територій, слід заборонити працювати на державній службі: 82,47 % — щодо територій, окупованих з 2022 р., і 84,86 % — з 2014 р. (табл. 9). Так само ствердно більшість українців відповіли й на окремі питання про те, чи слід звільнити з посад після деокупації керівників середньої ланки місцевих окупаційних адміністрацій: 77,46 % — коли йдеться про території, окуповані з 2022 р., і 79,22 % — з 2014 р.

Водночас ми не зафіксували такої однотайності в позиціях щодо потреби звільнення та люстрації керівників середньої ланки комунальних підприємств (наприклад, водоканалу, транспортних підприємств, електромереж), які працювали на територіях, окупованих із 2014 р. У жовтні 2024 р. 36,74 % респондентів були проти таких заходів. Майже стільки ж (34,61 %) їх підтримали, а ще 26,58 % сказали, що підтримують і не підтримують однаковою мірою (табл. 9). Така невизначеність громадської думки щодо цієї категорії осіб пояснюється тим, що їхню діяльність сприймають не як політичну, а як таку, що забезпечує життєдіяльність людей на окупованих територіях.

Таблиця 8. Про відповідальність українців, мобілізованих до збройних формувань ворога, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), N = 2000 (жовтень 2023), %

	Мобілізованих до збройних формувань так званих «ДНР/ЛНР» та російської армії громадян України, які НЕ вчинили тяжких злочинів, варто звільнити від відповідальності (під тяжкими злочинами розуміється катування, вбивства цивільних чи військовополонених)			Україна має враховувати, чи була людина примусово мобілізована до збройних формувань так званих «ДНР/ЛНР» та російської армії, при встановленні її відповідальності (наприклад, у суді)		
	10.2024	03.2024	10.2023	10.2024	03.2024	10.2023
Зовсім не згодні	28,42	26,9	29,5	9,65	8,6	9,7
Частково не згодні	12,98	14,0	13,8	4,69	5,3	5,0
І так, і ні	20,21	25,5	23,2	11,69	15,7	15,1
Частково згодні	14,87	13,9	13,9	18,58	24,4	22,0
Цілком згодні	20,09	17,2	17,8	52,44	43,4	45,6
Важко сказати	3,42	2,5	1,7	2,95	2,7	2,6
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 9. Про люстрацію працівників окупаційних адміністрацій та служб (жовтень 2024), N = 2010, %

	Потрібно звільняти з посад такі категорії населення після деокупації територій: керівники середньої ланки...			Людам, які працювали в окупаційних місцевих адміністраціях територій,	
	комунальних підприємств (наприклад, водоканалу, транспортних підприємств, електромереж), які працювали на територіях, окупованих із 2014 р.	місцевих окупаційних (російських) адміністрацій, які працювали на територіях, окупованих із 2014 р.	місцевих окупаційних (російських) адміністрацій, які працювали на територіях, окупованих із 2022 р.	окупованих із 2014 р., треба заборонити працювати на державній службі	окупованих із 2022 р., треба заборонити працювати на державній службі
Зовсім не згодні	21,02	5,00	4,97	4,06	4,86
Частково не згодні	15,62	3,29	3,10	2,73	2,82
І так, і ні	26,58	10,22	12,57	7,08	8,66
Частково згодні	11,42	12,22	12,53	9,10	8,39
Цілком згодні	23,19	67,00	64,93	75,76	74,08
Важко сказати	2,17	2,27	1,91	1,28	1,19
Разом	100	100	100	100	100

Ще більш виразно такі ставлення і погляди проявились у позиціях щодо притягнення до відповідальності працівників поліції та рятувальників служби з надзвичайних ситуацій (ДСНС). Ми запропонували кілька альтернативних варіантів відповіді на питання, як слід стосовно них вчинити після деокупації тимчасово окупованих територій України: звільнити всіх, звільнити окремі категорії чи нікого не звільняти. Щодо поліцейських на окупованих територіях, то більшість (58,8 %) вважає, що треба «звільнити всіх без виключення», а варіант «дозволити працювати, звільнити лише тих, хто має особисто нести кримінальну відповідальність

за колабораціонізм (тобто за співпрацю з окупантами)» вибрали 25,52 % (табл. 10). Саме цей варіант обирали найчастіше (62,17 %) щодо рятувальників, тоді як «звільнити всіх» — 7,01 %. Такі результати свідчать про ставлення до рятувальників як до тих, хто допомагає, тоді як поліцію радше сприймають як каральний орган та агента окупаційної влади. Ми також не бачимо значущої різниці у відповідях та позиціях між хвилями опитування протягом 2023–2024 рр.

Ще одне питання, чи радше категорія осіб, щодо встановлення відповідальності яких громадська думка є невизначеною, — це ті

Таблиця 10. Про відповідальність працівників поліції та рятувальників, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), N = 2000 (жовтень 2023), %

	Що робити з працівниками поліції, які працювали на окупованих територіях?			Що робити з рятувальниками, які працювали в службі з надзвичайних ситуацій на окупованих територіях?		
	10.2024	03.2024	10.2023	10.2024	03.2024	10.2023
Звільнити всіх без виключення	58,80	56,0	55,2	7,01	6,9	5,3
Звільнити тих, хто був залучений до політичних справ, навіть якщо їхні дії не підлягають кримінальній відповідальності	12,49	14,1	14,2	18,54	20,9	19,5
Дозволити працювати, звільнити лише тих, хто має особисто нести кримінальну відповідальність за колабораціонізм (тобто за співпрацю з окупантами)	25,52	26,3	28,2	62,17	57,6	63,3
Нікого не звільняти	1,68	1,7	1,4	10,69	12,8	10,7
Важко відповісти (не зачитувати)	1,50	1,8	1,0	1,59	1,8	1,2
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 11. Про відповідальність тих громадян України, які роздавали гуманітарну допомогу від росіян, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), N = 2000 (жовтень 2023), %

	10.2024	03.2024	10.2023
Зовсім не згодні	19,71	15,5	14,7
Частково не згодні	13,11	12,4	10,7
І так, і ні	23,98	24,2	22,2
Частково згодні	11,78	13,1	11,0
Цілком згодні	27,94	32,8	40,0
Важко сказати	3,48	2,0	1,5
Разом	100	100	100

громадяни України, які роздавали російську «гуманітарку». Відносно більша частина респондентів (39,72 %) вважає, що вони мають нести відповідальність за це (табл. 11). Натомість третина респондентів (32,82 %) з цим не згодні, а ще чверть (23,98 %) — і згодні, і незгодні.

Порівняння результатів трьох хвиль опитування щодо цього питання показує певний тренд на зменшення кількості згодних із тим, що ті, хто роздає російську гуманітарну допомогу, мають нести відповідальність. Чи свідчить це про стійкий тренд чи радше про артефакт даних, потребує детальнішого аналізу та подальших досліджень.

Нарешті, в українському публічному просторі та медіа часто обговорюють питання люстрації та притягнення до відповідальності тих учителів, які працюють на окупованих територіях. Позиції вчителів є вкрай важливими у формуванні поглядів дітей та молоді, які проживають на тимчасово окупованих територіях, вони відіграють істотну роль у принциповій можливості інтегрувати цих дітей до українського простору й сформувати у них українську громадянську ідентичність чи принаймні запобігти їхній індоктринації до «руського міра». Впровадження освітніх стандартів держави-агресора є криміналізованим відповідно до статті про колабораційну діяльність (ст. 111¹ ККУ). Як і стосовно інших професій, ми свідомо запитували в респондентів не про притягнення вчителів, що працюють у школах на окупованих територіях, до кримінальної відповідальності, а про їхнє звільнення та заборону на професію (тобто про люстрацію). Це питання

загалом, як і практика застосування правочини чи потенційна кадрова можливість України «замістити» всіх учителів, є вкрай дискусійними.

Отже, ми поставили три питання про позицію респондентів щодо необхідності звільнення з посад учителів після деокупації, розділивши вчителів на кілька категорій. Розподіли відповідей залежно від того, про роботу на яких територіях ідеться — окупованих з 2014 р. чи з 2022 р., — є подібними. Згодні з необхідністю звільнення після деокупації всіх учителів, які працювали в школах на територіях, окупованих з 2014 р., 43,96%; а з 2022 р. — 38,70% (табл. 12). Заперечують таку потребу відповідно 26,80% та 30,02%. Відповіли «і так, і ні» 26,31% і 28,72%.

Принципово відмінною є громадська думка стосовно відповідальності вчителів історії на окупованих територіях (тут ми не робили розрізнення на території у формулюванні запитання). Більше ніж половина респондентів (57,33%) впевнені, що вчителі історії мають бути звільнені, тоді як незгодні з цим 19%, і ще майже стільки ж (20,55%) відповіли «і так, і ні». Такі позиції українців добре демонструють як загальні настрої та дискусії в українському суспільстві, так і розуміння важливості політик пам'яті, меморизації, ідентичностей та історії для формування особистості та громадянської свідомості. Зауважимо, що ми не спостерігаємо істотних відмінностей щодо цих питань між трьома хвилями опитування. Також слід додати, що порівнювані та схожі результати щодо настроїв українців стосовно відновлення прав і відповідальності ми

Таблиця 12. Про відповідальність учителів на окупованих територіях (жовтень 2024), N = 2010, %

	Всі вчителі, які працювали в школах на територіях, окупованих із 2014 р.	Всі вчителі, які працювали в школах на територіях, окупованих у 2022 р.	Вчителі історії, які працювали в школах на окупованих територіях
Зовсім не згодні	14,72	17,36	10,81
Частково не згодні	12,08	12,66	8,19
І так, і ні	26,31	28,72	20,55
Частково згодні	12,23	12,19	12,45
Цілком згодні	31,73	26,51	44,88
Важко сказати	2,93	2,55	3,13
Разом	100	100	100

бачимо і в низці опитувань, проведених на замовлення центральних органів виконавчої влади України та міжнародних ініціатив з підтримки України, проте через обмеження в доступі до цих даних ми переважно оперуємо результатами власних кількісних досліджень.

3. Соціальне ставлення та відповідальність: взаємозв'язки

Перед тим як проаналізувати можливі зв'язки між ставленням українців до жителів окупованих територій, оцінюванням життя в окупації загалом та позиціями щодо встановлення відповідальності і відновлення справедливості, які було викладено вище, розглянемо деякі з таких ставлень і оцінок детальніше.

В оцінюванні власне самого режиму окупації в жовтні 2024 р. абсолютна більшість українців (83,75 %) згодні, що він несе загрозу всім, хто проживає на окупованих територіях (табл. 13). З дещо провокативним, проте доволі частим у публічних дискусіях твердженням, що «всі, хто залишився на територіях, окупованих з 2014 р., є проти України», згодні 30,61 %. Натомість заперечують таку думку відносна більшість опитаних — 39,08 %.

Важливим для встановлення зв'язків і кореляцій є також ставлення українців до співгромадян — мешканців тимчасово окупованих територій. Переважно це нейтральне ставлення. До тих, хто опинився на територіях, окупованих із 2014 р.,

і досі там мешкає, у жовтні 2024 р. нейтрально ставилися більше ніж половина респондентів (53,11 %), тоді як про негативне ставлення говорили 26,71 %, а про позитивне — 17,61 % (табл. 14). Ставлення до тих, хто опинився в окупації у 2022 р. і досі там мешкає, є дещо кращим, хоча теж переважає нейтральне — 54,43 %. Водночас більше тих, хто ставиться позитивно (27,20 %), ніж тих, хто має негативне ставлення (15,27 %).

Для кореляційного аналізу взято розглянути тут питання про режим як загрозу та про всіх, хто лишився, ставлення до жителів тимчасово окупованих територій, наявність родичів на окупованих територіях, обидва питання про прийнятність самосуду, питання про відповідальність комунальників, учителів і тих, хто роздавав російську «гуманітарку» на окупованих територіях, а також питання про задоволеність тим, як відбувається притягнення до відповідальності підозрюваних у колабораційній діяльності. Статистичний аналіз проведено у RStudio, а з огляду на те, що майже всі вказані питання є ранговими, кореляції обраховано за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Кендалла (τ).

Аналіз отриманих результатів показав, що навіть там, де кореляції фіксуються, вони є слабкими, на рівні значення коефіцієнта кореляції в проміжку [0,1–0,2] на рівні 0,01 (Sig. (2-tailed) <,001). Водночас між більшістю наведених змінних кореляцій не виявлено. Винятком, тобто випадками, коли кореляції фіксувались на рівні [0,3–0,5] на рівні 0,01

Таблиця 13. Про режим окупації та позиції жителів тимчасово окупованих територій (жовтень 2024), N = 2010, %

	Режим окупації сам по собі несе загрозу всім тим, хто живе на окупованих територіях	Всі, хто залишився на територіях, окупованих із 2014 р., є проти України
Зовсім не згодні	3,20	22,81
Частково не згодні	2,98	16,27
І так, і ні	8,20	27,97
Частково згодні	14,49	13,76
Цілком згодні	69,26	16,85
Важко сказати (не зачитувати)	1,86	2,33
Разом	100	100

Таблиця 14. Ставлення до різних соціальних категорій (жовтень 2024), N = 2010, %

	Українці, які опинилися на окупованій території з 2014 р. і досі там проживають	Українці, які опинилися на окупованій території після 24 лютого 2022 р. і досі там проживають
Дуже негативне	8,80	3,84
Скоріше негативне	17,91	11,42
Нейтральне	53,11	54,43
Скоріше позитивне	12,47	19,43
Дуже позитивне	5,14	7,77
Важко сказати	2,57	3,10
Разом	100	100

(Sig. (2-tailed) <,001), були тільки пов'язані питання, наприклад, про відповідальність учителів ($\tau = 0,51$), про ставлення до двох категорій мешканців окупованих територій — окупованих із 2014 р. та з 2022 р. ($\tau = 0,43$). Також виявлено кореляцію між наявністю родичів на двох категоріях окупованих територій ($\tau = 0,42$).

Цікаво, що обидва питання про прийнятність самосуду виявились дуже слабко пов'язаними (на рівні 0,05) з іншими вказаними питаннями про відповідальність. Водночас дещо вищими (на рівні 0,01 (Sig. (2-tailed) <,001)) виявились кореляції питань про прийнятність самосуду з підтримкою притягнення до відповідальності за роздачу російської гуманітарної допомоги ($\tau = 0,21$) або комунальників ($\tau = 0,12$) та згода з тезою, що всі, хто лишився на окупованих територіях, є проти України ($\tau = 0,18$).

Питання про притягнення до відповідальності вчителів, комунальників та тих, хто роздає російську «гуманітарку», є також пов'язаними між собою та з підтримкою тези «всі, хто лишився, — зрадники» із значеннями коефіцієнта кореляції Кендалла τ [0,17–0,36] на рівні 0,01 (Sig. (2-tailed) <,001). Більш позитивне ставлення до жителів територій, окупованих із 2014 р., корелює із запереченням необхідності проводити люстрації всіх учителів чи комунальників на окупованих територіях або притягати до відповідальності тих, хто роздає російську гуманітарну допомогу. Відповідні значення коефіцієнта кореляції Кендалла τ [(-0,1)–(-0,19)] на рівні 0,01 (Sig. (2-tailed) <,001). Цікаво й те, що наявність родичів на тимчасово окупованих територіях не корелює з аналізованими питаннями.

Хоча загалом ми можемо говорити про наявність слабких кореляцій між питаннями, розглянутими в цій статті, проте ретельне дослідження предикторів, глибини та напрямків зв'язків і впливів потребує глибшого й ретельнішого аналізу за допомогою ширшого арсеналу математико-статистичних методів.

Висновки

В українському суспільстві є високий запит на справедливість у питаннях, які стосуються

війни, окупації та притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність. Проте його задоволення є проблематичним, зокрема, через доволі широке потрактування такої діяльності як будь-якого приятельського спілкування з ворогом. Зважаючи на те, що дослідження було сфокусовано на відповідальності та відновленні прав і справедливості в контексті тимчасово окупованих територій України та людей — громадян України, які там проживають, важливо, що більшість українців оцінює саме окупаційний режим як такий як загрозу.

Попри це, більшість українців наполягає на індивідуальному підході та врахуванні всіх обставин у справах про притягнення до відповідальності тих, кого звинувачують у колабораційній діяльності чи підозрюють у роботі на ворога. Важливим є відкидання та неприйняття самосудів як практики відновлення справедливості.

Більшість українців підтримує покарання за роботу на ворога тих, хто працював в окупаційних адміністраціях та установах, поліції, ЗМІ. Водночас щодо певних категорій громадська думка є розділеною — насамперед щодо керівників середньої ланки комунальних підприємств, рятувальників, учителів (за винятком учителів історії).

Отже, результати аналізу трьох хвиль опитування (2023–2024) стосовно відновлення прав і справедливості в контексті війни та притягнення до відповідальності показують доволі високу сталість і незмінність громадської думки та високий запит на справедливість. Хоча громадяни розуміють колабораційну діяльність значно ширше, ніж передбачає законодавство, проте українці все одно в більшості наполягають на індивідуальному підході, заперечують самосуди і проводять розрізнення між тими жителями тимчасово окупованих територій, хто працює на ворогів, та тими, хто забезпечує життєдіяльність людей. Це також свідчить і про доволі високий рівень правової та громадянської свідомості українців і дає надію на підтримку єдності українського суспільства, його соціальну згуртованість та стійкість у поточних умовах і перед майбутніми викликами.

Список використаної літератури

Грушецький, А. (2024, 15 жовтня). *Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій*. Київський міжнародний інститут соціології. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1>

Грушецький, А. (2025, 29 квітня). *Ставлення до викладання російської мови в українськомовних школах*. Київський міжнародний інститут соціології. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1513&page=5>

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» № 2108-IX (2022, 3 березня). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>

Осипчук, А. Д., Суслов, А. І., Усачова, В. Р., Шулімов, С. Ф., & Яковлев, М. В. (2021). *Політики реінтеграції тимчасово окупованих територій України: досягнення та виклики*. Школа політичної аналітики НАУКМА. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2022/02/ua_report-1.pdf

- Осипчук, А. Д., Суслов, А. І., & Яковлев, М. В. (2021). *Звіт за результатами опитування «Телевізор проти автомата: Крим, Донбас і російське телебачення»*. Школа політичної аналітики НаУКМА. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/A4-Televizor-sv-avtomat-1.pdf>
- Осипчук, А., & Суслов, А. (2024). Виклики для соціальної згуртованості після деокупації: соціально-політична реінтеграція та ставлення до мешканців тимчасово окупованих територій. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 7, 97–111. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.97-111>
- Синюк, О., Луньова, О., & Свиридова, Д. (Ред.). (2023). *Колораційна діяльність і пособництво державі-агресору: практика застосування законодавства та перспективи його удосконалення. Аналітичний звіт*. Центр прав людини ZMINA. Київ. https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/04/colaboration_web_ukr-2.pdf
- Соціальна згуртованість громад на деокупованих територіях Сходу та Півдня України: Результати другої хвилі фокус-групових дискусій у деокупованих громадах Харківської, Херсонської та Миколаївської областей. (2024, 19 серпня). Школа політичної аналітики НаУКМА. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2024/08/SHPA_prezentatsiia-doslidzhennia-fokus-hrupovykh-dyskusiy.pdf
- Grushetsky, A., & Paniotto, V. (2025). *War and the Transformation of Ukrainian Society (2022–23): Empirical Evidence*. Ibidem Press.

References

- Grushetsky, A. (2024, October 15). *Relihiina samoidentyfikatsiia ukrainsiv, stavlennia do stvorennia yedynoi Pravoslavnoi Tserkvy ta do Zakonu pro zaboronu okremykh relihiinykh orhanizatsii* [Religious self-identification of Ukrainians, attitude to the creation of a single Orthodox Church and the Law on the Prohibition of Certain Religious Organizations]. Kyiv International Institute of Sociology. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1> [in Ukrainian].
- Grushetsky, A. (2025, April 29). *Stavlennia do vykladannia rosijskoi movy v ukrainskomovnykh shkolakh* [Attitude towards teaching Russian in Ukrainian-language schools]. Kyiv International Institute of Sociology. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1513&page=5> [in Ukrainian].
- Grushetsky, A., & Paniotto, V. (2025). *War and the Transformation of Ukrainian Society (2022–23): Empirical Evidence*. Ibidem Press.
- Law of Ukraine “Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy schodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za kolaboratsijnu diialnist” [“On amendments to some laws of Ukraine regarding the determination of liability for collaboration activity”] No. 2108-IX (2022, March 3). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> [in Ukrainian].
- Osypchuk, A., Suslov, A., Usachova, V., Shulimov, S., & Yakovlyev, M. (2021). *Polityky reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii Ukrainy: dosiahnennia ta vyklyky* [Reintegration policies for the temporarily occupied territories of Ukraine: achievements and challenges]. School for Policy Analysis NaUKMA. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2022/02/ua_report-1.pdf [in Ukrainian].
- Osypchuk, A., Suslov, A., & Yakovlyev, M. (2021). *Zvit za rezultatamy opytuvannia “Televizor proty avtomata: Krim, Donbas i rosiiske telebachennia”* [Report on the results of the survey “TV vs machine gun: Crimea, Donbas and Russian television”]. School for Policy Analysis NaUKMA. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/A4-Televizor-sv-avtomat-1.pdf> [in Ukrainian].
- Osypchuk, A., & Suslov, A. (2024). Challenges for social cohesion after de-occupation: social and political reintegration and attitudes toward residents of temporarily occupied territories. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 7, 97–111. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.97-111> [in Ukrainian].
- Sotsialna zghurtovanist hromad na deokupovanykh terytoriiakh Skhodu ta Pivdnia Ukrainy: Rezultaty druhoi khvyli fokus-hrupovykh dyskusii u deokupovanykh hromadakh Kharkivskoi, Khersonskoi ta Mykolaivskoi oblastei* [Social Cohesion in De-Occupied Communities of the East and South of Ukraine: Results of the second wave of focus group discussions in the de-occupied communities of Kharkiv, Kherson and Mykolaiv regions]. (2024, August 19). School for Policy Analysis NaUKMA. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2024/08/SHPA_prezentatsiia-doslidzhennia-fokus-hrupovykh-dyskusiy.pdf [in Ukrainian].
- Syniuk, O., Lunova, O., & Svyrydova, D. (Eds.). (2023). *Kolaboratsijna diialnist i posobnytstvo derzhavi-ahresoru: praktyka zastosuvannia zakonodavstva ta perspektyvy joho udoskonalennia. Analychnyj zvit* [Collaborationism and abetting the aggressor state: practice of legislative application and prospects for improvement. Analytical Report]. Human Rights Centre ZMINA. Kyiv. https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/04/colaboration_web_ukr-2.pdf [in Ukrainian].

Anna Osypchuk, Anton Suslov

IN SEARCH OF JUSTICE: RESTORATION OF RIGHTS AND LIABILITY IN THE CONTEXT OF WAR, OCCUPATION, AND REINTEGRATION OF RESIDENTS OF TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

Abstract

Resilience and social cohesion of Ukrainian society, as well as the future reintegration of the temporarily occupied territories of Ukraine, are impossible without the satisfaction of citizens' demand for justice. Drawing upon the results of three waves of nationwide representative surveys in 2023–2024, this article aims to determine the attitudes of residents of the government-controlled territory of Ukraine towards the restoration of rights, justice, and determination of liability in the context of war, occupation, and de-occupation and towards the reintegration policies, as well as to identify those aspects of restoration of justice that are related to issues of collaborative activity and working for the aggressor and are unique to the occupied territories of Ukraine and their residents. The study is based on the results of three waves of a nationwide survey conducted in October 2023, March 2024, and October 2024. The paper analyses the survey results using descriptive statistical methods, and the correlation analysis is conducted to look

deeper into the connections between positions and opinions towards the determination of liability for different activities that could be defined as collaborationism or working for the aggressor, attitudes towards residents of the temporarily occupied territories and the occupation regime, and their close relatives there. The study confirms that Ukrainians' attitudes toward the residents of the temporarily occupied territories are neutral rather than positive, which indicates lines of social tension. It also demonstrates that people tend to define collaborative activity broadly and have expectations for government authorities, the judiciary, and law enforcement agencies to act upon it. At the same time, the majority of Ukrainians support the individual approach in the process of the determination of liability and against mob justice. They also distinguish between the different categories of what could be defined as collaborative activities, based on their voluntary or forced nature, community damage or necessity, and other criteria. Finally, the paper emphasizes the immediate need for an articulated and clear reintegration policy regarding the restoration of justice and rights.

Keywords: restoration of justice; temporarily occupied territories; reintegration; residents of temporarily occupied territories; demand for justice; de-occupation; reintegration policies; liability; collaborationism; social cohesion.

Подано / Submitted: 19.08.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 27.09.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Осипчук Анна — кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», наукова директорка Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Osypchuk Anna — PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Director for Research, School for Policy Analysis, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0004-1203-4491>

osypchukad@ukma.edu.ua

Суслов Антон — аналітик Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія», молодший науковий співробітник, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Suslov Anton — Analyst, School for Policy Analysis, Junior Researcher, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0000-0001-6662-1043>

anton.suslov@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)